

Г. О. Шарібжанова, С. М. Куліш

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ КОРПУС ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На підставі аналізу статистичних даних щодо професорсько-викладацького складу Харківського університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. робиться спроба спростувати поширену в історіографії тезу щодо визначного впливу профільних владних структур Російської імперії на формування професорсько-викладацького складу університетів.

Ключові слова: професори та викладачі університету, Харківський університет, статут 1884 р.

Спеціальних робіт, присвячених викладацькому корпусу університетів, у дореволюційний період не виходило. Окремі праці були «нарисами» з історії інтелігенції [7]. У радянські часи тільки в контексті вивчення історії інтелігенції за допомогою праць Є. К. Єрмана [3], А. П. Кореліна [5], В. Р. Лейкіної-Свірської [6], А. В. Ушакова [16], Л. С. Фріда [17] можна скласти уявлення про викладачів університетів. У тематиці робіт цього періоду спостерігається нерівномірність: дослідження студентських рухів стає домінуючою проблемою для історії вищої освіти. Професорсько-викладацький корпус Харківського університету не ставав предметом спеціального дослідження. Його характеристики і присвячена дана стаття, дані якої отримані в результаті узагальнення й систематизації матеріалів, розміщених у «Звітах про стан і діяльність Харківського університету» та звітах міністерства народної освіти Російської імперії кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Так, для визначення особливостей професорського корпусу Харківського університету складені таблиці, де представлені дані про кількість штатних, надштатних та позаштатних викладачів; вислуга професорів Харківського університету; кількість штатних викладачів стосовно кількості надштатних серед ординарних, екстраординарних професорів. Розвиток інституту приват-доцентів розглядається за допомогою таблиць, де відображено кількість осіб, які отримали це звання до 1917 р.; причини залишення ними викладацької діяльності; окремо представлена також кількісна характеристика приват-доцентів Харківського університету стосовно інших університетів Росії.

Охарактеризуємо професорський склад Харківського університету (Таблиця 1). За штатами 1884 р. передбачалося 49 посад ординарних професорів, не враховуючи професора богослов'я. Завжди кількість таких професорів перевищувала встановлені штати, але значну їх частину складали надштатні професори (третину на рік до кінця 90-х рр. ХІХ ст., більше половини – з 1901 по 1916 рр.) (Таблиця 2).

Таблиця 1.

Професорський корпус Харківського університету

Посада/ рік	1884*	1884	1885	1886	1887	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900
Професори богослов'я		1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ординарні професори	49	41	40	44	42	52	50	50	55	57	5 6	5 6	57	53	5 5	54
Виконуючі обов'язки ординарних професорів	-	6	9	8	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Екстраординарні професори	23	14	14	13	19	12	13	13	8	7	9	9	12	8	5	5
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	-	-	-	-	-	7	7	6	9	9	9	9	8	7	6	4

* штати за статутом 1884 р.

Продовження Таблиці 1.

Посада/ рік	1884	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916
Професори богослов'я		1	1	1	1	1	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1
Ординарні професори	49	54	52	56	56	56	49	54	57	58	59	60	56	56	55	60	62
Виконуючі обов'язки ординарних професорів	-	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	-	2	2	2	3
Екстра-ординарні професори	23	3	6	11	11	11	11	8	4	10	9	7	8	9	11	6	5
Виконуючі обов'язки Екстра-ординарних професорів	-	7	6	11	16	16	19	18	18	15	17	17	19	16	21	20	21

«Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1884 г.» // ЖМНП. – 1885. – № 12 (Ч. 242). – С. 139; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1885 г.» // ЖМНП. – 1886. – № 12 (Ч. 248). – С. 57; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1886 г.» // ЖМНП. – 1888. – № 1 (Ч. 255). – С. 1; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1887 г.» // ЖМНП. – 1889. – № 4 (Ч. 262). – С. 20; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1891 г. – X., 1892. – С. 4-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1892 г. – X., 1893. – С. 5-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1893 г. – X., 1894. – С. 5-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1894 г. – X., 1895. – С. 4-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1895 г. – X., 1896. – С. 4-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1896 г. – X., 1897. – С. 4-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1897 г. – X., 1898. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1898 г. – X., 1899. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1899 г. – X., 1900. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1900 г. – X., 1901. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1901 г. – X., 1902. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1902 г. – X., 1903. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1903 г. – X., 1904. – С. 4-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1904 г. – X., 1906. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1906 г. // ЗХУ. – 1907. – Т. 3. – С. 5-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1907 г. // ЗХУ. – 1908. – Т. 3. – С. 5-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1908 г. // ЗХУ. – 1909. – Т. 2. – С. 5-6; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1909 г. // ЗХУ. – 1910. – Т. 3. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1910 г. // ЗХУ. – 1911. – Т. 3. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1911 г. // ЗХУ. – 1912. – Т. 3. – С. 6-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1912 г. // ЗХУ. – 1913. – Т. 1. – С. 6-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1913 г. // ЗХУ. – 1914. – Т. 1. – С. 6-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1914 г. // ЗХУ. – 1915. – Т. 1. – С. 5-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1915 г. // ЗХУ. – 1916. – Т. 1. – С. 6-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1916 г. // ЗХУ. – 1917. – Т. 3-4. – С. 5-8.

Заміщення кафедр Харківського університету відбувалося за рахунок штатних та надштатних професорів. До останніх належали професори, які вийшли за штат через вислугу років та приват-доценти. Кафедри фізико-математичного, медичного та юридичного факультетів заміщувалися штатними викладачами лише на третину. Історико-філологічний у 90-х рр. XIX ст. майже повністю був забезпечений штатними професорами, але з 1904 р. по 1908 р. вони становили лише третину, а з 1908 р. – кафедри займали позаштатні професори та приват-доценти (Таблиця 3).

Враховуючи те, що значна частина професорського складу Харківського університету була надштатна, слід розглянути їх докладніше. Отже, за статутом 1863 р. після 25 років служби професор міг залишитися на посаді рішенням ради університету, а за статутом 1884 р. – тільки з дозволу міністерства (з попереднім ухваленням попечителя). Статутом 1884 р. також встановлювалося, що після 30 років служби професор виходив за штат. Але він міг і надалі продовжувати роботу в університеті (з дозволу міністерства), зберігаючи при цьому звання професора і члена факультету. Практика Харківського університету показує, що викладачі займали штатні посади і після вислуги 35, 40 і 45 років (Таблиця 4).

Інститут надштатних викладачів, широко представлений у Харківському університеті (Таблиця 2), формувався насамперед за рахунок приват-доцентів. Інститут приват-доцентів передбачався і статутом 1863 р., однак тільки після 1884 р. кількість таких викладачів Харківського університету збільшилася (Таблиця 5): з 1886 по 1901 рр. – з 28 до 52, з 1903 по 1913 рр. – з 57 до 70. У 1916 р. їх було найбільше: 76 осіб.

Таблиця 2.

Штатні та надштатні викладачі Харківського університету

Посада/рік	1891		1892		1893		1894		1895		1896		1897		1898			
	ш*	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н		
Ординарні професори	39	11	38	12	41	14	42	15	42	14	41	15	38	19	37	16		
Виконуючі обов'язки ординарного проф.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Екстраординарні професори	12	1	13	1	8	-	7	-	8	1	9	4	9	3	8	3		
Виконуючі обов'язки екстраординарного професора	-	7	-	6	-	9	-	9	-	9	-	9	-	8	-	7		
Посада/рік	1899		1900		1901		1902		1903		1904		1905		1907			
	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н		
Ординарні професори	39	16	39	17	37	19	34	20	36	20	33	23	30	19	32	22		
Виконуючі обов'язки ординарного проф.	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-		
Екстраординарні професори	5	3	5	3	6	3	6	2	10	1	10	1	11	1	7	1		
Виконуючі обов'язки екстраординарного професора	-	6	-	4	-	7	-	6	-	11	-	16	-	19	-	15		
Посада/рік	1908		1909		1910		1911		1912		1913		1914		1915		1916	
	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н	ш	н
Ординарні професори	35	22	36	21	36	23	34	26	31	25	31	26	28	27	32	28	34	28
Виконуючі обов'язки ординарного проф.	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	2	-	2	-	2	-	3	-
Екстраординарні професори	3	1	7	1	9	2	7	2	8	1	9	1	11	1	6	1	5	1
Виконуючі обов'язки екстраординарного професора	1	17	1	14	1	16	1	16	1	18	1	15	1	20	1	19	1	20

* «ш» – штатні викладачі, «н» – надштатні викладачі

«Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1891 р. – X., 1892. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1892 р. – X., 1893. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1893 р. – X., 1894. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1894 р. – X., 1895. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1895 р. – X., 1896. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1896 р. – X., 1897. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1897 р. – X., 1898. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1898 р. – X., 1899. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1899 р. – X., 1900. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1900 р. – X., 1901. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1901 р. – X., 1902. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1902 р. – X., 1903. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1903 р. – X., 1904. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1904 р. – X., 1906. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1906 р. // ЗХУ. – 1907. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1907 р. // ЗХУ. – 1908. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1908 р. // ЗХУ. – 1909. – Т. 2. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1909 р. // ЗХУ. – 1910. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1910 р. // ЗХУ. – 1911. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1911 р. // ЗХУ. – 1912. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1912 р. // ЗХУ. – 1913. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1913 р. // ЗХУ. – 1914. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1914 р. // ЗХУ. – 1915. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1915 р. // ЗХУ. – 1916. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1916 р. // ЗХУ. – 1917. – Т. 3-4. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1917 р. // ЗХУ. – 1918-1919. – Т. 1. – С. 1-30.

Таблиця 3.

Розподіл викладачів Харківського університету за факультетами

Посада/ рік	1884	1884	1885	1886	1887	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
Історико-філологічний факультет															
Ординарні професори	12	9	7	6	6	8	10	11	12	12	12	11	13	-	14
Позаштатні ординарні професори*	-	-	-	-	-	2	2	2	2	2	2	1	2	-	2/ 1**
Екстраординарні професори	5	1	-	1	3	3	1	-	1	2	3	4	2		1
Тимчасово виконуючі обов'язки професора	-	4	6	7	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	-	-	-	-	-	3	5	5	3	2	1	-	-	-	2
Приват-доценти	-	-	-	4	5	7	5	7	8	7	7	7	10	9	7
Лектори	4	2	2	2	3	2	4	4	3	3	4	4	4	4	4
Фізико-математичний факультет															
Ординарні професори	12	12	12	14	13	14	15	17	17	17	16	15	15	14	14
Тимчасово виконуючі обов'язки професора	-	2	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Позаштатні ординарні професори	-	-	-	-	-	3	3	4/1	5	6	7	7	5	3/1	4/1
Екстраординарні професори	5	4	3	2	3	1	1	1	1	1	2	1	-	-	-
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	-	-	-	-	-	3	3	2	2	3	3	3	3	2	2
Приват-доценти	-	-	-	6	5	8	10	11	11	10	10	9	11	11	12
Юридичний факультет															
Ординарні професори	11	9	9	10	9	10	10	10	9	8	8	6	5	7	6
Позаштатні ординарні професори	-	-	-	-	-	3	3	3	3	2	2	1	1	1	1
Екстраординарні професори	4	1	3	2	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	-	-	-	-	-	-	1	1	3	3	3	3	-	1	2
Приват-доценти	-	-	-	-	1	1	1	3	3	3	7	6	6	7	7
Медичний факультет															
Ординарні професори	14	11	12	14	14	18	20	19	18	19	21	21	22	21	22
Виконуючі обов'язки ординарних професорів	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Позаштатні ординарні професори	-	-	-	-	-	4	5/1	4/1	4	4/1	7/1	7	8	8	10
Екстраординарні професори	9	7	8	8	10	7	6	6	7 (1)***	10 (1)	7 (3)	6 (3)	6 (3)	7 (3)	5 (3)
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	1
Приват-доценти	-	-	-	18	14	19	24	29	23	21	23	22	23	24	24

Продовження Таблиці 3

Посада/ рік	1902	1903	1904	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
<i>Історико-філологічний факультет</i>															
Ординарні професори	14	14	15	13	14	12	10	10	10	11	10	10	10	10	11
Позаштатні ординарні професори	2/1	3/1	5	6	6	4	4	4	5	6	5	6	6	6	6
Екстраординарні професори	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Виконуючі обов'язки Екстраординарних професорів	2	3	4	6	5	4	4	4	-	6	4	6	5	6	5
Приват-доценти	7	5	7	7	8	8	9	13	12	12	12	10	9	9	5
Лектори	4	4	3	4	4	4	3	3	4	4	3	4	4	4	3
<i>Фізико-математичний факультет</i>															
Ординарні професори	11	13	13	12	15	18	19	20	20	17	18	19	19	20	
Позаштатні ординарні професори	4/1	4/1	4/1	3	5	6	4/2	5/2	6/2	5/2	6/2	6/2	6/2	6/2	
Екстраординарні професори	1	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	1	4	6	5	6	4	3(1)	4(1)	3(1)	4(1)	3(1)	6(1)	7(1)	7(1)	
Приват-доценти	13	15	14	14	17	21	16	16	20	21	21	19	21	28	
<i>Юридичний факультет</i>															
ординарні професори	6	6	6	6	6	6	7	7	6	6	7	6	7	7	7
позаштатні ординарні професори	2	1	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	3	3	3
Екстраординарні професори	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
виконуючі обов'язки екстраординарних професорів	3	4	6	8	7	10	8	9	9	9	9	9	8	8	7
приват-доценти	7	10	11	9	7	5	4	4	4	5	6	5	6	8	7/2
<i>Медичний факультет</i>															
ординарні професори	23	23	22	18	19	21	21	22	24	22	21	20	24	25	
виконуючі обов'язки ординарних професорів	1	1	1	-	1	1	1	1	1	-	2	2	2	3	3
позаштатні ординарні професори	10	10	10	7	8	9	7/1	8/1	8/2	9/1	10/1	10/1	10/1	10/1	
екстраординарні професори	6 (3)	8 (1)	9 (1)	10 (1)	8 (1)	4 (1)	10 (1)	11 (2)	9 (2)	9 (1)	10 (1)	12 (1)	7 (1)	6 (1)	
Виконуючі обов'язки екстраорд. професорів	-	-		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Приват-доценти	25	27	28	26	28	30	24	25	26	26	31	29	30	31	

* кількість позаштатних викладачів є частиною штатних;

** кількість позаштатних викладачів/ кількість надштатних;

*** кількість штатних та з них – кількість позаштатних.

«Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1884 г.» // ЖМНП. – 1885. – № 12 (Ч. 242). – С. 139; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1885 г.» // ЖМНП. – 1886. – № 12 (Ч. 248). – С. 57; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1886 г.» // ЖМНП. – 1888. – № 1 (Ч. 255). – С. 1; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1887 г.» // ММНП. – 1889. – № 4 (Ч. 262). – С. 20; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1891 р. – X., 1892. – С. 2–4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1892 р. – X., 1893. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1893 р. – X., 1894. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1894 р. – X., 1895. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1895 р. – X., 1896. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1896 р. – X., 1897. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1897 р. – X., 1898. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и

деятельности Харьковского университета» за 1898 р. – X., 1899. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1899 р. – X., 1900. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1900 р. – X., 1901. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1901 р. – X., 1902. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1902 р. – X., 1903. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1903 р. – X., 1904. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1904 р. – X., 1906. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1906 р. // ЗХУ. – 1907. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1907 р. // ЗХУ. – 1908. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1908 р. // ЗХУ. – 1909. – Т. 2. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1909 р. // ЗХУ. – 1910. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1910 р. // ЗХУ. – 1911. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1911 р. // ЗХУ. – 1912. – Т. 3. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1912 р. // ЗХУ. – 1913. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1913 р. // ЗХУ. – 1914. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1914 р. // ЗХУ. – 1915. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1915 р. // ЗХУ. – 1916. – Т. 1. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1916 р. // ЗХУ. – 1917. – Т. 3-4. – С. 2-4; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1917 р. // ЗХУ. – 1918-1919. – Т. 1. – С. 1-30.

Таблиця 4.

Вислуга професорів Харківського університету

	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
25	М. О. Попов	Л. Є. Владимиров, О. Ф. Брандт	І. М. Оболенський, М. О. Тихомандрицький, П. А. Ясинський	Ф. А. Зеленогорський, В. П. Крилов	М. М. Алексєєнко	Г. І. Лагермарк, О. М. Шилгов, К. О. Андрєєв, М. Д. Пономарєв	Л. В. Рейнгард	М. С. Дрінов, Л. Н. Загурський, І. П. Скворцов	Р. І. Шердль, Г. Ф. Шульдц
30	О. Х. Кузнецов	М. Ф. Ковальський	О. І. Дедукалов	М. К. Ялукович	А. П. Шимков, О. С. Брю, Л. Л. Гершман		М. Ф. Толочинов, М. О. Попов, П. А. Ясинський, О. Ф. Брандт, М. Ф. Ковальський	І. М. Оболенський, М. О. Тихомандрицький	Ф. А. Зеленогорський, В. П. Крилов
35	Г. М. Цехановецький		А. С. Лебедєв, П. О. Безсонов					О. І. Дудукалов	
40	І. П. Сокальський	В. Ф. Грубе		А. М. Стоянов				А. С. Лебедєв	
45		В. І. Добротворський					В. Ф. Грубе		
1900	І. В. Негушил, М. Ф. Сумцов, М. О. Куллеवासський, М. А. Остроумов	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
	К. М. Ярош, М. М. Ломіковський, В. Я. Данилевський	І. П. Осіпов, О. К. Блоусов, В. В. Рейнгардт, А. С. Зайкевич	А. Д. Чириков		О. В. Гуров			М. Г. Халанський, Я. О. Анфімов, О. М. Нікольський, П. М. Буцинський П. М. Барабашев	Ф. М. Опеховський, О. А. Альбицький Л. В. Орлов, Є. О. Роговський

30	25	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
	П. С. Лейкфельд		О. В. Репрев, В. Ф. Левитський	О. М. Нікольський, В. П. Бузескул	П. М. Будинський, П. М. Барабашев, В. Ф. Тимофеев, Я. О. Андрімов, Ф. М. Оленховський	Л. В. Орлов, О. А. Альбицький	П. С. Лейкфельд, О. В. Репрев	М. Ф. Мельников- Разведьонкін, П. П. Сушкін, С. Є. Сабінін	В. В. Рейнгардт, І. П. Осіпов	
35	Л. Л. Гіршман, О. С. Бріо									
30				Л. Н. Загурський, Л. В. Рейнгардт						

«Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1891 р. – X., 1892. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1892 р. – X., 1893. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1893 р. – X., 1894. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1894 р. – X., 1895. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1895 р. – X., 1896. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1896 р. – X., 1897. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1897 р. – X., 1898. – С. 7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1898 р. – X., 1899. – С. 7-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1899 р. – X., 1900. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1900 р. – X., 1901. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1901 р. – X., 1902. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1902 р. – X., 1903. – С. 9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1903 р. – X., 1904. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1904 р. – X., 1906. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1906 р. // ЗХУ. – 1907. – Т. 3. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1907 р. // ЗХУ. – 1908. – Т. 3. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1908 р. // ЗХУ. – 1909. – Т. 2. – С. 8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1909 р. // ЗХУ. – 1910. – Т. 3. – С. 9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1910 р. // ЗХУ. – 1911. – Т. 3. – С. 9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1911 р. // ЗХУ. – 1912. – Т. 3. – С. 10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1912 р. // ЗХУ. – 1913. – Т. 1. – С. 10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1913 р. // ЗХУ. – 1914. – Т. 1. – С. 10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1914 р. // ЗХУ. – 1915. – Т. 1. – С. 11; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1915 р. // ЗХУ. – 1916. – Т. 1. – С. 10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1916 р. // ЗХУ. – 1917. – Т. 3-4. – С. 9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1917 р. // ЗХУ. – 1918–1919. – Т. 1. – С. 1-22.

Інститут приват-доцентів асоціюють із введенням «реакційного» статуту 1884 р., забуваючи, що приват-доцентуру Рада університету мала активно впроваджувати ще відповідно до «демократичного» статуту 1863 р. Причина критики приват-доцентури була не у «реакційності» статуту 1884 р., а у тому, що в 1884 р. ліквідували альтернативу надштатній приват-доцентурі – інститут шатних доцентів (тільки законом від 24 червня 1917 р. посада доцента була поновлена [8, Ф. 1, Оп.4, Спр.10]). У Харківському університеті на 1884 р. доцентів було 22. Їх поділили на категорії. Членів першої категорії перевели в розряд екстраординарних професорів, другої – виконуючих обов'язки екстраординарних професорів, третіх залишили поза штатом у званні приват-доцентів. На думку Д. І. Багалія, який на той час був доцентом університету, розподіл було зроблено не об'єктивно [1, с. 48-50] (його, до речі, залишили поза штатом).

Таблиця 5.

Приват-доценти Харківського університету

Кількість / рік	1885	1886	1887	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902
Загальна кількість	18	28	25	28	35	40	50	45	41	47	44	50	51	52	52
Прийнято	?	?	?	7	9	9	13	7	3	7	3	6	6	7	5
Звільнено (ст. 113)	?	?	?	-	-	-	-	5	-	-	7	-	-	1	-
Померло	?	?	?	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
кількість / рік	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Загальна Кількість	57	60	51	?	60	64	54	58	62	64	70	63	66	76	?
Прийнято	12	6	?	7	7	-	3	11	7	10	7	3	5	11	12
Звільнено (ст. 113)	-	1	?	-	-	-	5	-	-	2	1	4	-	-	-
Померло	1	-	?	-	-	-	2	-	-	2	-	2	2	-	-

«Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1885 г.» // ЖМНП. – 1886. – № 12 (Ч. 248). – С. 57; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1886 г.» // ЖМНП. – 1888. – № 1 (Ч. 255). – С. 1; «Извлечение из отчёта о состоянии Харьковского университета за 1887 г.» // ЖМНП. – 1889. – № 4 (Ч. 262). – С. 20; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1891 р. – X., 1892. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1892 р. – X., 1893. – С. 5-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1893 р. – X., 1894. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1894 р. – X., 1895. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1895 р. – X., 1896. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1896 р. – X., 1897. – С. 5-7; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1897 р. – X., 1898. – С. 5-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1898 р. – X., 1899. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1899 р. – X., 1900. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1900 р. – X., 1901. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1901 р. – X., 1902. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1902 р. – X., 1903. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1903 р. – X., 1904. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1904 р. – X., 1906. – С. 4-8; «Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1905 г». – СПб., 1907. – С. 247; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1906 р. // ЗХУ. – 1907. – Т. 3. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1907 р. // ЗХУ. – 1908. – Т. 3. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1908 р. // ЗХУ. – 1909. – Т. 2. – С. 4-8; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1909 р. // ЗХУ. – 1910. – Т. 3. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1910 р. // ЗХУ. – 1911. – Т. 3. – С. 4-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1911 р. // ЗХУ. – 1912. – Т. 3. – С. 4-10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1912 р. // ЗХУ. – 1913. – Т. 1. – С. 4-11; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1913 р. // ЗХУ. – 1914. – Т. 1. – С. 4-10; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1914 р. // ЗХУ. – 1915. – Т. 1. – С. 4-11; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1915 р. // ЗХУ. – 1916. – Т. 1. – С. 4-11; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1916 р. // ЗХУ. – 1917. – Т. 3-4. – С. 5-9; «Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета» за 1917 р. // ЗХУ. – 1918-1919. – Т. 1. – С. 1-22.

Приват-доценти, навіть не займаючи ординатури чи екстраординатури, були найбільш численною категорією викладачів Харківського університету. Але стосовно інших університетів імперії (Таблиця 6), Харківський університет наприкінці 80-х рр. XIX ст. займав останнє місце за кількістю приват-доцентів. Як і інші університети України, він і надалі поступався столичним університетам. На початку XX ст. Харківський університет за темпами розвитку інституту приват-доцентури був випереджений Київським (університетом св. Володимира) і не поступився лише Одеському (тоді Новоросійському).

Міністерство турбувалося про поширення приват-доцентури в університетах із декількох причин: 1) здійснити задекларований у статуті 1884 р. принцип свободи слухання; 2) дати особам із науковим ступенем, відомими своїми дослідженнями, або молодим вченим, які тільки розпочинали свою роботу в університеті, можливість, не чекаючи вакансій на кафедрах, самостійно випробувувати себе у викладацькій діяльності; 3) забезпечити викладачами проведення практичних занять (особливо на медичних факультетах). Для здійснення поставлених завдань була введена спрощена процедура призначення приват-доцентом. Так, міністр освіти міг безпосередньо дати дозвіл на отримання звання приват-доцента. Він міг затверджувати кандидата

навіть без попереднього університетського обрання, перевірок чи іспитів. Вимагалася лише наявність ступеню доктора або магістра. Попечитель зобов'язаний був повідомити міністерство, якщо сам затверджував кандидатів, обраних факультетською радою. Факультетська рада виявляла їх здібності до викладацької діяльності шляхом пробної лекції. Для магістрантів (осіб, які склали іспит на ступінь магістра, але не захистили дисертацію) передбачалося читання двох пробних лекцій: однієї на свій вибір, а іншої – за призначенням факультету [15, с. 10-17]. На практиці приват-доцентами в більшості випадків були саме магістранти, тому міністерство схилялося з часом до підвищення їх наукового рівня. Наприклад, у проекті статуту 1906 р. ступінь доктора наук було зроблено необхідною умовою для отримання звання приват-доцента університету [14, с. 8-9]. Однак міністерство не реалізувало цього положення, а вимагало лише причетності приват-доцентів до наукової діяльності. Зокрема, з 1912 р. до міністерства мали надходити списки наукових праць кандидатів у приват-доценти [10, с. 22].

Таблиця 6.

Приват-доценти університетів Російської імперії

Університети/роки	1889	1899	1905	1910	1912
Санкт-Петербурзький	58	95	118	154	163
Московський	85	152	224	270	193
Казанський	39	46	46	52	56
Харківський	20	50	51	58	64
Св. Володимира (м. Київ)	28	39	52	64	82
Новоросійський (м. Одеса)	25	35	34	47	42

«Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1888 и 1889 гг.» – СПб., 1893. – С. 124; «Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1899 г.» – СПб., 1901. – С. 143; «Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1905 г.: Статистические ведомости». – СПб., 1907. – С. 2-3; «Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1910 г.: Статистические ведомости». – СПб., 1912. – С. 2-3; «Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1912 г.: Статистические ведомости». – СПб., 1915. – С. 2-3.

Час, проведений приват-доцентами в цьому званні, зараховувався їм за стаж [9, с. 10]. Оскільки вони перебували у складі університету по навчальній частині, вони отримували деякі пільги. Так, у 1886 р. їх звільнили від призову в мирний час на дійсну військову службу і зарахували у запас [12, с. 6-7]. З 1887 р. приват-доцентів звільнили і від призову з запасу в армію, а також і від служби в державному ополченні [13, с. 7]. До 27 червня 1893 р. звільненням користувалися лише приват-доценти, які мали ступінь магістра. А з 2 січня 1898 р. правила поширили і на тих, хто не мав ступеню магістра, але займав в університеті штатну посаду [4, с. 113-114]. Ці постанови не діяли у військовий час. Так, приват-доцент А. О. Потебня (магістрант з 1900 р.) відбув військову службу під час Російсько-японської війни (1904-1905) як прапорщик, а з 1906 р. знову приступив до читання лекцій в університеті з курсів «Хвороби рослин» та «Мікробіології».

Згідно статуту 1884 р. приват-доценти могли читати лекції з додаткових предметів (спеціальні курси): обов'язкові і необов'язкові, а також проводити практичні заняття. Але фактично вони читали і загальні курси, якщо заміщували штатні вакантні кафедри. В цілому, їм заборонялося читання цих курсів тільки у випадках, якщо такий курс був паралельним до професорського, або міг бути відділом чи розділом окремого обов'язкового курсу, що читав професор [11, с. 12-14]. Але таких ситуацій майже не виникало, тому що приват-доценти свідомо ухилялися від конкуренції з професорами, які в більшості своїй були їх науковими керівниками [2, с. 18]. В результаті навчальні курси в Харківському університеті приват-доценти читали або за дорученням факультету, або за призначенням міністерства.

Термін перебування в званні приват-доцента був невизначений і не завжди закінчувався штатним призначенням. Наприклад, 1903 р. звання приват-доцента отримали 12 осіб (Таблиця 5). З них тільки 5 досягли професорської посади, причому 4 – екстраординарного професора, 1 – в. о. екстраординарного професора і 1 – посади ординарного професора. Для отримання штатної посади екстраординарного професора їм знадобилося від 7-9 років (для медичного факультету) до

14 (для фізико-математичного)¹. Незважаючи на те, що кожен рік приват-доцентами Харківського університету призначали в середньому 7 осіб, однак кількість їх зменшувалася внаслідок переведу в інші університети (як правило, з призначенням на штатні посади, звільненням за ст. 113 статуту 1884 р. (за статтею 113 статуту 1884 р. приват-доцент, який не викладав без поважних причин півріччя, вважався звільненим), за проханням або через смерть (Таблиця 5)).

У працях з історії університетської освіти, зокрема, історії Харківського університету, проводилася думка, що професорсько-викладацький склад регулювався міністерством освіти і залежав від політики уряду. Критерієм вибору викладача на кафедру була його благонадійність, тобто лояльність по відношенню до існуючої системи державного устрою та загальної політики уряду. Ставлення викладача перевірялося через зміст лекцій, а також через обрану ним наукову проблематику.

Огляд професорсько-викладацького корпусу Харківського університету кінця XIX – початку XX ст. виявив кілька моментів, які суперечать вказаному погляду. Так, більшу частину викладачів університету в цей час становили позаштатні та надштатні, у тому числі приват-доценти, які займали штатні посади за рішенням університетської влади навіть не маючи відповідного наукового ступеню. Така ситуація із заміщенням кафедр в університеті була кроком у бік втрати міністерством народної освіти контролю за формуванням професорсько-викладацького складу, що означало єдине – регулювання професорсько-викладацького корпусу Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. почала здійснювати університетська адміністрація.

Література

1. Багалій Д. І. Автобіографія / Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1-146.
2. Доклад комиссии, избранной Советом Императорского Харьковского университета для обсуждения вопроса о системе вознаграждения преподавателей университета, основанной на взимании со студентов и слушателей особой платы за слушание лекций и руководство их занятиями. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1897. – 31 с.
3. Ерман Е. К. Интеллигенция в первой русской революции. – М.: Наука, 1966. – 373 с.
4. Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1898 г. – СПб.: Тип. П. О. Яблонского, 1901. – 610 с.
5. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России в 1861 – 1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1972. – 304 с.
6. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.; Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 гг. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
7. Милоков П. Из истории русской интеллигенции: Сб. статей и этюдов. – СПб.: «Знание», 1903. – 308 с.
8. Музей історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Ф. 1, Оп. 4, Спр. 10.
9. О введении формулярных списков приват-доцентов университетов // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1885. – № 6. – С. 10.
10. О доставлении в министерство народного просвещения кратких жизнеописаний и списков учёных трудов лиц, принимаемых в приват-доценты Харьковского университета // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1912. – № 5. – С. 22.
11. О недопущении чтения приват-доцентами курсов параллельных к профессорским // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1912. – № 2. – С. 12-14.
12. Об освобождении приват-доцентов от призыва на действительную военную службу в мирное время с зачислением в запас // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1885. – № 6. – С. 6-7.
13. Об освобождении приват-доцентов университетов от призыва из запаса в армию и от службы в государственном ополчении // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1887. – № 11. – С. 7.

¹ За «Звітами про стан і діяльність Харківського університету» у 1903-1918 рр.

14. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И. И. Толстого. – СПб.: Сенат. тип., 1910. – 62 с.
15. По предмету установления правильного применения постановлений нового университетского устава о приват-доцентах // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. – 1886. – № 1. – С. 10-17.
16. Ушаков А. В. Русская интеллигенция периода буржуазно-демократических революций / Интеллигенция и революция. XX век. – М., 1985. – С. 48-57; Ушаков А. В. Демократическая интеллигенция периода трёх русских революций в России. – М.: Просвещение, 1985. – 159 с.; Ушаков А. В. Революционное движение демократической интеллигенции в России: 1895 – 1904. – М.: Мысль, 1976. – 236 с.
17. Фрид Л. С. Культурно-просветительная работа в России в дооктябрьский период (1905-1917). – М.: Изд-во Моск. библиотечного института, 1960. – 38 с.

А. А. Шарибжанова, С. Н. Кулиш

**Профессорско-преподавательский корпус Харьковского университета
в конце XIX – начале XX в.**

На основе анализа статистических данных относительно профессорско-преподавательского состава Харьковского университета в конце XIX – начале XX в. делается попытка опровергнуть распространенный в историографии тезис о доминирующем влиянии профильных властных структур Российской империи на формирование профессорско-преподавательского состава университетов.

Ключевые слова: Профессора и преподаватели университета, Харьковский университет, устав 1884 г.

A. A. Sharibzhanova, S. N. Kulish

**The professorial-teaching corps of the Kharkiv University in the end
of the XIX c. – at the beginning of the XX c.**

On the basis of the analysis of the statistical data concerning the faculty of the Kharkiv University in the end of the XIX c. – at the beginning of the XX c. becomes attempt to deny the thesis extended in a historiography about dominating influence of profile power structures of the Russian empire to formation of the faculty of universities.

Key words: Professors and teachers of University, Kharkiv University, Statute 1884.